

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS DİLİNDƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN LEKSİK- GRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Şücaət Məşrif qızı Kərimova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa Dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Oruc İbrahim oğlu Musayev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfərəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Xatirə Əvəz qızı Qocayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Çinarə Zahid qızı Şahbazlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Çoxmənalılıq dildə geniş yayılmış hadisələrdən biri olub real gerçəkliyin əşyalarını, predmetlərini, obyektlərini, mümkün halları, vəziyyətləri, hərəkətləri, keyfiyyətləri və s. adlandırmaq üçün mövcud sözlərin, eləcə də terminlərin çatışmazlığı səbəbindən yaranır. Bu halda dilin qrafik cildinə və fonetik tərkibinə görə üst-üstə düşən sözü müxtəlif məfhumların nominantı olur. Çoxmənalı sözün mənalı arasında ya eksplisit, ya da implisit semantik əlaqələr özünü döstərir. Çoxmənalılıq və polisemantın ayrıca mənası semasiologiyanın mərkəzi problemlərindən biri olub ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında, həmçinin müxtəlif dillərdəki çoxmənalı sözlərin müqayisəsi üzrə geniş tədqiq olunmuş, çoxmənalılıq və omonimliyin oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bir sıra tədqiqatlarda müxtəlif sistemli dillərdə polisemiya konkret nitq hissələri əsasında araşdırılmışdır. Uzun müddət polisemiya yalnız leksik səviyyədə öyrənilmiş, bir nitq hissəsinə aid sözün başqa nitq hissəsinə keçidi zamanı məna əlaqələri nəzərə alınmamış və beləliklə, leksik-qrammatik polisemiya tədqiqatdan kənarda qalmışdır.

Müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən koqnitiv dilçilik, semantika və pragmatika polisemiya hadisəsini də yeni baxış bucağı altında öyrənməyi aktuallaşdırmışdır.

İngilis dilini başqa dillərdən fərqləndirən cəhətlərdən biri bu dildə polisemiya hadisəsinin geniş yayılması və bu dilin leksik, leksik-qrammatik çoxmənalı sözlərlə son dərəcə zənginliyidir. Eyni zamanda ingilis dilində eyni çoxmənalı sözün mənalı sayında da çoxluq aşkar hiss olunur. Eyni sözün iki və daha artıq nitq hissəsinə aidliyi ingilis dili üçün səciyyəvidir və bu dildə dörd, beş, bəzən altı nitq hissəsinə aid olan çoxmənalı sözlərin sayı da kifayət qədərdir. Bu baxımdan polisemiyanın ingilis dili materialı üzrə öyrənilməsi daha böyük maraq kəsb edir.

Azərbaycan dilçiliyində ingilis dilində çoxmənalı sözlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, leksik-qrammatik polisemiya və leksik-qrammatik polisemantların modelləşdirilməsi müasir

lingvistikanın tələbləri səviyyəsində öyrənilməmişdir.

Zaman keçdikcə dil inkişaf edir, ətraf aləmin əşya və hadisələri haqqında biliklər artır, nəticədə çoxmənalı sözlərin yeni mənaları da yaranır. Mənanın inkişaf xüsusiyyətlərini, törəmə denotativ və konnotativ mənaların əmələgəlmə səbəblərini, mənanın inkişaf yollarını aydınlaşdırmaq həllini gözləyən problem kimi diqqəti cəlb edir və ingilis dilində polisemantların çoxluğu, belə sözlərdən müəyyən qismində yeni törəmə mənaların yaranması prosesi tədqiqat üçün zəngin material verir.

Polisemiya hadisəsinin tədqiqatı çoxmənalılıqla omonimiya qarşılaşdırma zəminində aparılmış, sözün eyni nitq hissəsinə aidliyi ayırma və yaxud fərqləndirmənin bir meyarı kimi qəbul edilmişdir. Eyni nitq hissəsinə aidlik çərçivəsində qapanma polisemiya hadisəsinin geniş əhatə dairəsini məhdudlaşdırmış, mənə əlaqələrinin kriteriya səviyyəsində möhkəmlənməsinə imkan yaratmamışdır. Azərbaycan dilçiliyində çoxmənalılıqla bağlı araşdırmalar rus dilçiliyində bu hadisənin tədqiqat istiqamətlərinə əsaslanmış, SSRİ dağıldıqdan sonra rus və xarici dilçilikdə qeyd edilən problemə münasibətdəki dəyişmələr, demək olar ki, nəzərə alınmamış, çoxmənalılığın yalnız leksik səviyyədə öyrənilməsi və qəbul edilməsi davam etdirilmişdir.

Son dövrlərdə qərb və rus dilçiliyində polisemiyanın integral nəzəriyyəsi çərçivəsində öyrənilməsi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Integral nəzəriyyəsi polisemiya hadisəsinin üç səviyyədə – leksik, leksik-qrammatik və leksik-qrammatik variantlılıq səviyyələrində araşdırılmasını nəzərdə tutur ki, bu da yeni nəzəriyyə və tədqiqat istiqamətinin ingilis dilçiliyində tətbiqini son dərəcə aktuallaşdırır.

Semantik derivasiyanın öyrənilməsini aktuallaşdıran səbəblər az deyil və onların arasından dil vahidlərinin semantik özəlliklərini öyrənmək, semantik transformasiyanın dil qanunauyğunluqları ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq, sözün yeni mənə qazanmasının dildə gedən proseslərin real gerçəklik hadisələri ilə bağlılıq xüsusiyyətlərini açmaq, polisemiyanın milli dil və dünyanın dil mənzərisinə təsirini aşkarlamaq kimi məsələlər də hesab edirik ki, həllini gözləyir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. İngilis dilinin leksik, leksik-qrammatik və leksik-qrammatik variantlılıq səviyyələrindəki

çoxmənalı sözlər, belə sözlərin mənaları arasındakı əlaqələr və leksik-qrammatik çoxmənalı sözlərin modelləri tədqiqatın obyektidir.

Çoxmənalı sözlərin leksik, qrammatik, pragmatik xüsusiyyətlərinin, semantik təşkilinin, denotativ və konnotativ mənsubluğunun, bu cür xüsusiyyətləri doğuran linqvistik və ekstralingvistik səbəblərin, leksik-qrammatik çoxmənalı sözlərin modelləşmə imkanlarının və işləklilik göstəricilərinin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi isə tədqiqatın predmetidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dilində polisemiya hadisəsini leksik və leksik-qrammatik və leksik-qrammatik variantlıq səviyyələrində öyrənməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- leksik, leksik-qrammatik polisemiya və leksik-qrammatik variantlıq anlayışlarını təyin etmək;

- çoxmənalılıq və omonimliyi təsdiq edən meyarları müəyyənləşdirmək, onların oxşar, eləcə də fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq;

- dil sistemində leksik-qrammatik polisemiyanın yerini, rolunu və funksiyasını təyin etmək;

- polisemiyanın inteqral nəzəriyyəsi çərçivəsində leksik-qrammatik polisemiya ilə leksik-qrammatik variantlığın, eləcə də leksik polisemiyanın nisbətini təyin etmək;

- ingilis dilində çoxmənalı sözlərin semantik strukturunu öyrənmək;

- polisemantlarda mənalار arasındakı keçid mexanizmini müəyyənləşdirmək;

- çoxmənalı sözün törəmə mənalarının əsas mənə ilə əlaqələrini araşdırmaq;

- çoxmənalı sözdə mənə budaqlanmalarını törədən səbəbləri aydınlaşdırmaq;

- çoxmənalı sözdəki semantem tiplərini müəyyənləşdirmək.

- ingilis dilində leksik-qrammatik polisemiya modellərini müəyyənləşdirmək və onların yayılma dərəcəsi, məhsuldarlıq cəhətdən kəmiyyət xüsusiyyətlərini öyrənmək.

Tədqiqat metodları. Çoxmənalı sözlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması zamanı komponent, kontent və

müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Çoxmənalı sözlərin işlənmə xüsusiyyətləri, mənalar çoxluğu statistik metodlarla, mənə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi distributiv təhlil üsulu ilə araşdırılır. İngilis dilinin leksik-qrammatik polisemantlarının modelləşdirilməsində M.A.Sterninin inteqral nəzəriyyəsi metodundan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. İngilis dilində çoxmənalılıq başqa dillərlə müqayisədə geniş yayılmış semantik hadisədir, bu dildə polisemiyanın leksik, leksik-qrammatik növləri və leksik-qrammatik variantlıq təzahür edir.

2. İngilis dilinin çox işlənən feillərinin semantemalarında həm leksik, həm də leksik-qrammatik polisemiya müşahidə olunur.

3. İngilis dilində leksik-qrammatik variantlıq sözlərin dörd leksik-qrammatik sinfində - isimlərdə, feillərdə, sifət və nidalarda müşahidə olunur.

4. İngilis dilində leksik-qrammatik polisemiya feil, isim, sifət, zərf, onluk və nida səviyyəsində də daha çox qeydə alınır.

5. Polisemiya leksik vahidlərin həm denotativ, həm də konnotativ mənaları üzrə formalaşır.

6. İngilis dilində polisemiya hadisəsi inkişaf edir və polisemantların yeni mənaları yaranır.

7. Polisemantların mənalarının təyin olunmasının əsas vasitəsi kontekstdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İşdə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq ingilis dilinin leksik-qrammatik çoxmənalı sözləri nitq hissələrinə aidlik meyarına görə modelləşdirilmişdir. Çoxmənalı sözün denotativ və konnotativ polisemantikliyi, əsas mənə ilə törəmə mənə arasındakı əlaqələr, əsas mənadan uzaqlaşma xüsusiyyətləri, polisemantın mənalarının budaqlanma mexanizmləri ilk dəfə öyrənilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq leksik-qrammatik polisemiya, leksik-qrammatik variantlılıq məsələləri qoyulmuş, çoxmənalı sözlə omonimin fərqləndirilməsinin zəruri və kafi şərtləri dəqiqləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İşdə çoxaspektli polisemiya nəzəriyyəsi inkişaf etdirilir. Mənə əlaqələrinin xüsusiyyətlərini təyin etmək meyarları törəmə mənənin yaranma

səbəblərini nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa kömək edir.

Dissertasiya işindən ümumi dilçilik, ingilis dilinin leksikologiyası fənlərindən mühazirə və seminarların aparılması üçün istifadə etmək olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. İşin əsas məzmunu müxtəlif elmi məcmuələrdə çap olunmuş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır. Mövzu ilə bağlı altı məqalə (o cümlədən, biri xaricdə), dörd tezis (biri xaricdə) çap edilmişdir. Dissertasiya mövzusunə aid beynəlxalq və respublika konfranslarında məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işi ingiliscə-azərbaycanca lüğətlərin, habelə çoxmənalı sözlər lüğətlərinin tərtibində tətbiqini tapa bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 5 səhifə olmaqla 8549 işarə, I fəsil 39 səhifə olmaqla 71337 işarə, II fəsil 39 səhifə olmaqla 74085 işarə, III fəsil 38 səhifə olmaqla 69001 işarə, nəticə 2 səhifə olmaqla 3559 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 142 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 226531 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri təyin edilir, metodları müəyyənləşdirilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti şərh olunur, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar qeyd olunur, dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilat göstərilir, işin aprobasiyası və tətbiqi və dissertasiyanın həcmi haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Polisemiyanın elmi-nəzəri məsələləri**” adlanan I fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir.

I yarım fəsil “**Linqvistikada polisemiya məsələsinin qoyuluşu**”

adlanır. Burada polisemiya məsələsinin tarixi və qoyuluşu nəzərdən keçirilir. Çoxmənalılıq və ya polisemiya üçün eyni bir sözün bir-biri ilə əlaqəli fərqli mənalara malik olması əsas meyardır. Polisemiyanın tərifində və təyininə bu fərqləndirici əlamət mütləq qeyd olunur.

Polisemiyanı L.Blumfeld, S.Ullman, E.Mednikova, M.V.Nikitin, U.Veynrix, Z.İ.Babitskene, N.N.Salnikova, M.A.Sternina, F.R.Palmer, T.Kopley və bir çox digər tədqiqatçılar öyrənmişlər. Azərbaycan dilçiliyində də çoxmənalılıq həm ayrıca, həm də leksikoloji tədqiqatlarda yer almışdır.

“Sözün çoxmənalılığı təfəkkürün təbiəti, insanın onu əhatə edən aləmin hadisələrini ümumiləşdirmək bacarığı ilə də izah olunur. Söz ehtiyatı və ya lüğət tərkibi ən zəngin olan dilin də sözlərinin sayı sonsuz deyildir. Bunun müqabilində insan təcrübəsi həddə tanınır. Ona görə də belə sonsuz təcrübədən doğan konkretliyin dil vasitələri ilə ifadəsi üçün leksika yalnız kəmiyyətə deyil, keyfiyyətə də genişlənməlidir. Kəmiyyətə genişlənmə dilin lüğət fonduna daxil olan sözlərin sayının artmasını, keyfiyyətə genişlənmə isə mənanı söz daxilində quruluşlandırmağı, mövcud sözlərin yeni mənalarını yaratmağı nəzərdə tutur”¹.

Çoxmənalı sözlərdə məna sayından asılı olmayaraq əsas və ümumi məna seçilir. Söz zaman keçdikcə yeni mənalar ifadə edir. Bu mənalar sözün törəmə, eləcə də məcazi mənaları olur. Yeni məna əsas mənadan aralanır, məcazlaşma zamanı oxşarlıq, bənzərlik və digər səbəblərlə motivləşmə yeni məcazi mənanı yaratmaqda öz rolunu oynayır. Yeni mənadakı ikili xüsusiyyət sözlərin semantik təhlilinin budaqlanmasına zəmin yaradır.

Çoxmənalı sözlər üçün şərti olaraq orta məna sayını dörd, beş intervalında qəbul etmək mümkündür. Lakin söz mətnində işləndikdə əldə etdiyi məna çalarlarının sayı, onun qəbul etdiyi əlavə semlərin sayı artır.

I fəslin **“Polisemiya və omonimiya”** adlanan ikinci yarım fəsli dilçilikdə geniş elmi mübahisələr doğuran məsələlərdən biri olan polisemiya ilə omonimliyin fərqləndirilməsinə həsr edilmişdir.

¹ Гошидзе, В.Д. Взаимодействие семантики и грамматики глагола в системе частей речи: /Автореф. дис. доктора филологических наук/ –Ленинград, 1988. – с.38

Polisemiya və omonimliyin kafi və zəruri şərtləri vardır. Sözlərin qrafik və fonetik cildinin eyniliyi həm çoxmənalılıq, həm də omonimlik üçün kafi şərtədir. Kafi şərt tələbinin doğruluğu sözlərin omonim və ya çoxmənalı olması haqqında mülahizə irəli sürməyə əsas verirsə, onları omonim və ya çoxmənalı hesab etməyə əsas vermir. Kafilik şərtinin ödənməsi zərurilik şərtini yoxlamağı tələb edir. Qrafik və fonetik cildi eyni olan sözün mənaları arasında əlaqənin yoxluğu omonimlik, əlaqənin mövcudluğu isə çoxmənalılıq üçün zəruri şərtədir.

Omonimiya və polisemiya hadisələri vahid leksik sistemdə müştərək mövcud olmaqla funksional fərqlərə də malikdir. Polisemiya dil ifadələrinin eyniliyi və motivləşməsinə əsaslanaraq dil kodunun çevikliyi və qənaətliliyini təmin edir, qarşılıqlı əlaqəli mənalara xidmət edir. Omonimiya isə dildə faydalı təyinatla malik deyil. Səs cildinə görə eynilikdən doğan qənaət məna fərqləri ilə aradan götürülür. Omonimliyin və çoxmənalılığın başvermə səbəbləri, eləcə də yolları əsaslı şəkildə müxtəlifdir. Omonimlikdə ekstralingvistik amillərin birbaşa təsiri polisemiyada olduğu qədər üzdə deyil.

Polisemiya geniş və çoxplanlı problem olduğundan leksikologiyanın bir çox məsələləri ilə birbaşa bağlılığa, əlaqəyə, kəsişməyə malikdir. Omonimlər bir sıra hallarda polisemiyadan törəyir. Polisemantın məna əlaqələri dağıldıqda omonimlər əmələ gələ bilər. Bəzi hallarda polisemantın məna əlaqələri o qədər implisit şəkildə təzahür edir ki, bu əlaqəni tapmaq çətinləşir. Nəticədə polisemantın mənasını omonim kimi qeydə almaq hadisəsi baş verir. Omonimliyi polisemiyadan fərqləndirən sonrakı cəhətlər bunlardır: 1) omonimləri fərqləndirmək üçün sinonim, yaxud yaxın mənalı sözlər seçilir. Əgər omonim sözə seçilmiş sinonim digərindən əsaslı şəkildə fərqlənersə omonim olmalıdır. Əksinə, bunlar arasında əlaqə olarsa çoxmənalı hesab edilir. 2) omonimləri fərqləndirmək üçün antonim sözlər seçilir ki, həmin sözlər arasında semantik əlaqə olmadıqda onlar omonimlərdir.

I fəslin üçüncü yarım fəslə isə ***“Polisemiyanın növləri və tipləri”*** adlanır. Burada polisemiyanın növləri müəyyənləşdirilir, radial, zəncirvari və qarışıq polisemiya tədqiq olunur. Polisemiyanın

üç növünü ayırmaq olur: 1) leksik polisemiya; 2) leksik-qrammatik polisemiya; 3) leksik-qrammatik variantlıq.

Leksik polisemiya bir sözün müxtəlif predmetləri, hadisə və obyektləri adlandırmasıdır. Leksik polisemiyanı təyin edən əsas amillər bunlardır: 1) söz eyni nitq hissəsinə aid fərqli predmetləri adlandırır; 2) sözün müxtəlif mənaları arasında semantik bağlılıq olmalıdır.

İngilis dilində eyni səs cildinə malik söz bir neçə nitq hissəsinə aid ola bilər. İki və daha artıq nitq hissəsinə aid olan çoxmənalı sözlər leksik-qrammatik polisemantlar olaraq ayrıca qrup təşkil edir. Onları leksik polisemantlardan ayırmaq lazım gəlir. Əgər müxtəlif nitq hissələrinə aid olan eyni sözün mənaları arasında semantik əlaqə varsa, bu, nitq hissəsi səviyyəsində polisemiyadır və çoxmənalılığın ikinci səviyyəsi olub leksik-qrammatik polisemiya adlandırılmışdır.

Bu tipli çoxmənalılığın əlamətlərinin axtarışı prosesində leksik-qrammatik variantlılıq məsələsi də ortaya çıxmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, iki fərqli növ leksik-qrammatik polisemiya vardır. Bunlardan birində həm sözün mənasında semantik dəyişmə baş verir, həm də söz kateqorial dəyişməyə məruz qalır. Leksik vahid bir nitq hissəsindən digərinə keçir. Sözün bir nitq hissəsindən başqasına keçməsi fərqli terminlərlə - transpozisiya, transformasiya, funksional sürüşmə və təkrar kateqoriallaşma, sintaktik derivasiya, konversiya və başqa terminlərlə adlandırılır. Tanınmış germanist F.Veysəlli yazır: *“Transformasiya dilçilikdə çoxdan özünə yer tapmış tədqiqat metodudur. Təhlil zamanı transformasiya bir metod kimi tətbiq edilir. Bu da onunla bağlıdır ki, dil daşıyıcıları öz dillərinin müxtəlif paradigmləri arasındakı əlaqələri xatırlayır və bilirlər”*.²

İkinci növ leksik-qrammatik polisemiyada sözün özək semantikasi dəyişmir, onun qrammatik kateqoriyası isə dəyişir. Söz bir nitq hissəsindən digərinə əsas mənasını dəyişmədən keçir. Bu növ leksik-qrammatik polisemiya leksik-qrammatik variantlılıqdır.

Beləliklə, polisemiyanın üç növü vardır: 1) leksik polisemiya; 2) leksik-qrammatik polisemiya; 3) leksik-qrammatik variantlıq. Qeyd edilən üç növdən ikincisi daha yüksək səviyyəni təşkil edir.

² Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. / F.Y.Veysəlli. Studia Philologica. I – Bakı: Mütərcim, – 2008. – s.152

Çünki birinci növdə yalnız leksik sem, üçüncü növdə qrammatik sem, ikinci növdə isə həm leksik, həm də qrammatik sem dəyişir.

Çoxmənalı sözün əsas və törəmə mənanın inkişafı nəticəsində qazandığı yeni mənanı təyin etməklə polisemiyanın radial, zəncirvari və qarışıq yaxud radial-zəncirvari tiplərini ayırmaq mümkündür.

İki, üç mənası olan *booze, bakery, babble* sözlərinin semantik təhlili zamanı bu sözlərdə mənadən birinci törəmə mənanın, birinci törəmə mənadən ikinci törəmə mənanın və üçüncü mənanın da ikinci mənadən törəməsi aşkarlanmışdır. Törəmə mənalardan bu şəkildə ardıcıl olaraq bir-birindən əmələ gəlməsi zəncirvari polisemiya adlanır. Deməli, ilkin və törəmə mənalardan arasındakı əlaqə əsas mənanın aparıcı semi üzərində qurulur və mənanın inkişaf istiqaməti əsas mənadən törəmə mənaya doğru yönəlir. Zəncirvari polisemiya yalnız üç mənası olan çoxmənalı sözlər üçün deyil, daha çox mənası olan digər polisemantlar üçün də mümkündür. Məsələn: *brain, crust* və s.

Çoxmənalı sözün mənalardan sayı çox olduqda da bu mənalardan hamısının birinci əsas mənadən törəməsi mümkündür. Çünki hər yeni törəmə mənə əsas mənə ilə bağlanır və mənanın inkişaf istiqaməti əsas mənadən törəmə mənaya yönəlir. Radial polisemiyanın ilkin polisemiya olması faktı ikinci mənanın birincidən, yəni ilkin mənadən törəməsi ilə təsdiqini tapır.

“Radial polisemiya hər bir sonrakı törəmə də birbaşa əsas mənə ilə bağlı olur. Mənalardan sayı artdıqca törəmə mənanın əsas mənadən uzaqlaşma hadisəsi baş verir”.³ Çox zaman törəmə mənalardan sayca böyüklərinin ilkin mənə ilə bağlılığını sübut etmək daha çətin olur. Beləliklə, törəmə mənalardan əsas mənadən yaranmasına uyğun gələn polisemiya radial polisemiya adlanır. Radial polisemiya aid çoxmənalı *barrack, tube* sözləri təhlilə cəlb olunmuşdur.

Göründüyü kimi, polisemiyanın zəncirvari və radial növləri bir-birindən fərqlənir. Eyni zamanda, müxtəlif polisemantların təhlili göstərir ki, radial və zəncirvari polisemiya özünü eyni bir sözün mənə inkişafında da göstərir. Belə polisemiya isə qarışıq yaxud

³ Падучева, Е.В. Парадигма регулярной многозначности глаголов звука // – Москва, Вопросы языкознания, – 1998. №5, – с. 3-24

radial-zəncirvari polisemiya adlanır. Qarışıq polisemiyaya misal olaraq *glass*, *floor* çoxmənalı sözlərini göstərmək olar.

Qarışıq polisemiyanın müxtəlif modelləri ola bilər və model müxtəlifliyi törəmə mənadan yaranan yeni mənaların bir-biri ilə semantik bağlılığından asılıdır. Qarışıq polisemiyanın müxtəlif modellərinin mövcudluğunu dedikdə, mənalar ardıcılığında radiallığın və zəncirvariliyin müxtəlif mənə budaqlarında yerləşməsi nəzərdə tutulur.

Bunlarla yanaşı, müntəzəm və qeyri-müntəzəm polisemiya da fərqləndirilir. Müntəzəm polisemiya sözün müəyyən model üzrə semantik genişlənərək süni mənə əmələ gətirməsi və bu potensialı nitqdə və dildə reallaşdırmasıdır. Müntəzəm polisemiya metonomik köçürmələrə, qeyri-müntəzəm polisemiya isə metaforik köçürmələrə aiddir. Ümumiyyətlə, həm müntəzəm, həm də qeyri-müntəzəm polisemiya mənə və məzmun münasibətlərindən, nitq situasiyasında dərk etmə, koqnisiya ilə bağlıdır.

Dissertasiyanın **“Çoxmənalı sözlərin praqmatik, kommunikativ və koqnitiv aspektləri”** adlanan II fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir.

“Çoxmənalılığın praqmatik əsasları və xüsusiyyətləri” adlanan birinci yarımfəsildə polisemantiq ifadə edən dil işarəsinin işlənmə şərtləri, yaxud danışanın bu işarələrdən istifadə etmə şərtləri araşdırılır.

Sözlər dil sisteminin əsas, özək vahidləridir, onların mənə tərəfləri kommunikasiya prosesinin zəruri şərtini təşkil edir. Mənə olmazsa, kommunikasiyanı gerçəkləşdirən dəyərli informasiya yaranmadığına görə, adresant bu və ya digər mənəni nəzərdə tutmaqla dil işarəsinə işləyir. Deməli, burada əsas praqmatik cəhət nitqdə dil işarəsinin konkret mənə tərəfinin əsas götürülməsidir.

“Dildə əmələ gələn hər bir yeni söz və eləcə də mövcud olmuş sözün yeni mənası praqmatikliklə sıx bağlıdır. Yəni sözün yaranmasında praqmatik relevant amillər öz rolunu oynayır. Bu amillərdən biri kontekstin praqmatik relevant parametrləridirsə, digəri yeni sözü yaradan insandır. Yeni sözün, yaxud yeni mənənin qəbul edilməsi də insan əmindən asılılığa görə praqmatik mahiyyət daşıyır. Yeni söz, yaxud yeni mənə qazanmış söz dildə işləndikdə

kontekstlərin də yeni relevant pragmatik cizgiləri əmələ gəlir. Dil işarəsi dörd müxtəlif aspektdə özünü göstərir: 1) struktur-sintaktik; 2) semantik; 3) siqmatik; 4) pragmatik”⁴.

Siqmatik aspektdə predmet dil işarəsi ilə qeyd olunur, nişanlanır, adlandırılır. Bu halda söz adlandıran funksiyasını yerinə yetirir. Sintaktik aspektdə işarənin təbii xüsusiyyətləri ifadə planında əks olunur. Semantik aspektdə adlandırılan məna daşıyıcısına çevrilir və beləliklə, leksem və leksik məna ortaya çıxır. Pragmatika isə işarə vasitəsilə verilən informasiyadır. Yəni, işarənin informasiya bildirmə xüsusiyyətidir. Nitqdə söz təcrid olunmuş şəkildə götürülmədiyinə görə leksik mənanın pragmatik aspektdə budaqlanması baş verir. Söz konkret bir mənanı çərçivələyə bilmir. Avtonom götürüldükdə ilkin assosiasiya bir leksik məna ilə səciyyələnirsə, nitqdə sözün məna dairəsi genişlənir, söz əlavə relevant əlamətlərin daşıyıcısına çevrilir. Əlavə relevant əlamətlər seçməklə sözün məna dairəsini həm sıxmaq, həm də genişləndirmək mümkündür.

Dildə söz dörd əsas münasibətə qoşulur: 1) xarici aləmin predmet və hadisələrinə münasibət; 2) anlayışa (məfhum) münasibət; 3) insanın hiss və arzularına münasibət; 4) dilin başqa sözlərinə münasibət. Qeyd olunan münasibətlərdən asılı olaraq sözün leksik məna strukturunun müxtəlif növlərini ayırmaq mümkündür: 1) denotativ məna; 2) signifikativ məna; 3) emotiv məna; 4) struktur məna.

Denotativ məna sözün adlandırılan predmetə aidliyi ilə səciyyələnir. Burada səs cildinin konkret adlandırılan predmetlə münasibəti nəzərdə tutulur.

Sözlə adlandırılan anlayış dilçilikdə signifikat adlandırılır. Predmet dil işarəsi ilə qeyd olunur.

Emotiv və ya konnotativ məna predmet və hadisələrin emosional, ekspressiv və qiymətləndirmə inikası ilə bağlı mənadır. Konnotasiya assosiativ münasibətlə bağlı qiymətləndirmə alıqda eyni sözün yeni mənası əmələ gəlir. Konnotasiya məcazlaşma ilə sıx bağlı hadisədir.

⁴ Ələkbərov, A. Söz nəzəriyyəsinə giriş. Azərbaycan dili müntəxəbatı. / A.Ələkbərov. – Bakı: AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu nəşri, – IIİc. – 2013. – s. 299-335

Struktur mənə bir sözün başqa sözlərlə münasibəti fəvqündə yaranır. Söz başqa sözlərlə sintaqmatik və paradiqmatik münasibətdə ola bildiyindən sintaqmatik struktur mənə və paradiqmatik struktur mənələr fərqləndirilir.

Paradiqmatik struktur mənə müəyyən sinfə (sinonim cərgəyə, antonim cütə, leksik-semantik qrupa, semantik sahəyə) daxil olan sözlər arasındakı şaquli münasibətdən törəyir. T.İ.Vendina göstərir: *“Sözün struktur mənası onun dilin leksik sistemindəki yerini təyin etməyə imkan verir. Təyinetmə sözün başqa sözlərlə qarşılaşdırılması əsasında aparılır”*⁵.

Sözün törəmə mənası onun əsas və ya birbaşa mənadan sonra təkrar adlandırma prosesində aldığı mənadır. Törəmə mənə tarixi inkişaf prosesində yaranır və sözün ilkin mənası ilə yanaşı fəaliyyət göstərir, dildə istifadə olunur. Törəmə mənə həmişə kontekstual şərtlənir, qismən obrazlılıq qazanır.

II fəslin **“Çoxmənalılığın kommunikativlik məsələləri”** adlanan ikinci yarım fəslində çoxmənalı sözlərin kommunikasiya prosesindəki rolu, mənə çoxluğunun ünsiyyətə təsiri araşdırılır.

Sözün iki və daha artıq mənasının mövcudluğu polisemiya adlandırılırsa, bir söz eyni zamanda bir neçə əşya, hadisə və əlaməti bildirirsə, konkret olaraq hansı mənanın ifadə olunması kontekstdən, nitq fəaliyyəti prosesində əlaqələnmədən aydınlaşır. Polisemantın mənələri arasında elə əlaqələr mövcud olur ki, onlar müxtəlif mənələrin eyni sözə aidliyini təsdiq etməyə əsas verir.

Nitqdə sözün işarəsi başqa sözlə desək, maddi tərəfi deyil, mənə tərəfi aparıcıdır. Çünki ünsiyyət işarənin yox, mənanın qavranması üzərində qurulur. Söz işarəsinin sabitliyi ünsiyyətə, kommunikativliyə kömək edir, sözün dərkini asanlaşdırır. Polisemiyanın kommunikativlik xüsusiyyətləri işarənin mənəyə dəyişməsinin minimallığına meyillidir. Bu baxımdan çoxmənalılığın həddini müəyyənləşdirmək üçün eyni tematik qəbildən olan sözlərin mənə quruluşunu müqayisəli şəkildə izləmək daha faydalıdır.

Polisemantın hansı mənasının aktuallaşmasını təyin edərkən

⁵ Вендина, Т.И. Словообразование как способ дискретизации универсума // – Москва, Вопросы языкознания, – 1999. № 2, – с. 27-50

kontekstə müraciət olunur. Kontekst mövcud leksik ətrafla qrammatik əlaqələr hesabına kommunikasiyada tələb olunan mənanın qavranmasına səbəb olur və kontekst daxilində polisemiyanı aradan qaldırır, sözün konkret mənasını ortaya qoyur. Bu məqsədlə E.Hemenqueyin “Qoca və dəniz” əsərində *cut* çoxmənalı sözü təhlilə cəlb olunmuşdur. Mətnə 42 dəfə işlənən bu söz əsasən feil funksiyasında çıxış edir. *Cut* sözünün təhlili aydın çəkildə göstərir ki, kommunikativlik danışanın ötürdüyü informasiyanı onun kommunikativ niyyətinə müvafiq şəkildə dərk etməyi nəzərdə tutur. Kontekst çoxmənalı sözün verilmiş məqamdakı mənasını aydın başa düşməyə kömək edir.

Aydın olur ki, nitqdə hər bir çoxmənalı söz özünün bir mənasında çıxış edir və bu, birmənalılıq kommunikasiyanın zəruri şərti sayılır. Çoxmənalı söz kontekst və situativ distribusiyadan asılı olaraq semantikasının müxtəlif tərəflərini nümayiş etdirir. Ünsiyyət prosesinin konkret situasiyasında kommunikativ tapşırıqdan asılı olaraq polisemantın kommunikativ relevant mənası istifadə edilir. Situasiyanın dekodlaşmasında adresat mümkün semantik variantlardan zəruri olanı seçir. Konkret kommunikativ situasiyada sözün mənasının dəyişməsi leksik-semantik variativlik əmələ gətirir.

Dil vahidlərinin mənalarında dəyişmələr tədrici, zaman keçdikcə baş verir. Bu dəyişmələr kommunikasiya prosesindən birbaşa asılıdır. Məna dəyişmələrini, transformasiyaları, metaforlaşdırmanı insan dildən istifadə zamanı həyata keçirir. Sözün mənasında daralma, genişlənmə, pisləşmə, yaxşılaşma kommunikasiya ilə bağlıdır. Sözlərin çoxmənalılığını araşdırarkən həm ünsiyyət və sözdən istifadə prosesində baş verən semantik dəyişmələri izləmək, həm də çoxmənalı sözün bu və ya digər kommunikasiya məqamında hansı mənada işlənməsini aydınlaşdırmaq mümkünləşir.

II fəslin sonuncu yarım fəslə **“Çoxmənalılığın koqnitiv aspektləri”** adlanır. Bu yarım fəsildə çoxmənalılığın koqnitiv məslələri tədqiq olunur. Çoxmənalılığı araşdıran koqnitoloqların diqqət mərkəzində iki mühüm məsələ durur. Bunlardan birincisi polisemiyanın koqnitiv əsaslarını müəyyənləşdirmək, ikincisi isə polisemantın törəmə mənalarının koqnitiv təbiətini aydınlaşdırmaqdır.

Çoxmənalılığa koqnitiv yanaşmanın əsas prinsiplərinə aşağıdakıları aid etmək olar: 1) dil vahidləri çoxmənalıdır; 2) çoxmənalı dil vahidinin bir nüvə (invariant) mənası yoxdur. Yəni elə bir məna yoxdur ki, bütün digər mənalər ondan törəsin; 3) dil ifadəsinin mənası onun semantik obrazı şəklində təqdim oluna bilər; 4) dil ifadəsinin mənası kateqoriya təşkil edir və bu kateqoriyada mərkəzi element bütün digər elementlərlə obraz-sxemlərlə transformasiya olunur. Bu halda radial quruluş müşahidə edilir; 5) törəmə mənaları mərkəzi məna əsasında müəyyənləşdirmək olmur, lakin motivləşmənin izlərini aşkara çıxarmaq mümkündür; 6) tammənalı sözlərlə köməkçi sözlərin və morfemlərin təsviri arasında prinsipial fərqlər qeydə alınmışdır. Bu prinsiplər özünü doğruldur. Bir mənanın digərindən törəməsi və motivləşməsinin qarşılaşdırılması mühümdür. Törəmə məna o halda üzə çıxarılacaq yaxud törəyə bilər olursun ki, bunun üçün müvafiq şərtlər mövcud olsun.

P.Din ardıcıl tədqiqat işlərində belə bir qənaətdə gəlir: *“Sözün bütün məna variantlarında ümumi dayaq mənanı tapmaq mümkünsüzdür. Bu halda müşahidə olunan xüsusiyyətlərin miqdarı deyil, onların dəyərliliyi və əhatəliyi daha vacibdir”*⁶.

Bəzən semantik sürüşmə və dəyişməni ilkin arxisəmdən başlayaraq axtarmaq lazım gəlir. İlkin arxisəmin mənasında sürüşmələr yeni mənalara yaranmasına aparıb çıxarır.

Sözün semantikasının dəyişməsində sosial amillər çox mühüm rol oynayır. Müəyyən sosial qruplar sözü hansısa əlamət üzrə motivləşmə əsasında yeni predmetin adı kimi istifadə edir. Nəticədə söz yeni məna qazanır, fərqli sosial, mədəni, peşə qruplarının nitqində işlədilir, onun ifadə etdiyi məna dairəsi genişlənir və söz polisemantik çevrilir. Semantik bağlılıq insan şüurunun fəaliyyəti prosesində ortaya çıxır, daha doğrusu insan düşüncəsi, təfəkkürü polisemantik mənalara bir-birinə bağlamaqla yeni mənalara yaradır. Əlaqələndirmə və mənalandırma prosesləri paralel, bir-birindən ayrılmaz şəkildə gedir.

Sözün törəmə mənalara sayı çoxaldıqca, həmçinin yeni mənanın ilkin mənadən deyil, sonrakı törəmə mənadən əmələ

⁶ Deane, P.D. Polysemy and cognition // – Amsterdam: Lingua, – 1988. Vol. 75, Issue 4, – p. 325-361

gəlməsi zamanı ilkin məna ilə semantik əlaqə zəifləyir. Çox hallarda polisemantın mənalarından periferiyada duranını izah etmək çətinlik törətdikdə onun omonim kimi qəbul olunması hadisəsi baş verir. Mənalaraarası əlaqənin aşkara çıxarılmasında koqnitiv təhlil bu zaman mühüm rol oynayır.

Sözün semantik inkişafı müxtəlif xətlər, istiqamətlər üzrə gedə bilər. Koqnitiv əsas müəyyən mənanın əhatə dairəsində olur. Polisemiyanın koqnitiv xüsusiyyətlərini konkret nümunələr və kontekst əsasında təhlili maraqlı nəticələr verir. Kontekst onun daxilindəki sözün konkret mənasını dərk etməyə sanki əlavə faktiki material verir.

Dissertasiyanın sonuncu III fəslı isə **“İngilis dilinin leksik-qrammatik polisemantlarının modelləşdirilməsi”** adlanır. Bu fəsil də üç yarım fəsildən ibarətdir.

III fəslin **“İngilis dili polisemantlarının mümkün modelləri”** adlanan birinci yarım fəslində leksik-qrammatik çoxmənalı sözlərin modelləri araşdırılır. Eyni səs tərkibinə və fonetik cildə malik olan sözlərin müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilməsinin mümkünlüyü modelləşdirmə meyarını seçməyə imkan verir. Meyar nitq hissəsi kimi fərqlilikdir. Eyni sözün müxtəlif nitq hissələrinə aid olması halları bütün dillərdə müşahidə olunur. Lakin bu hadisə bir dildə geniş yayılmışdırsa, başqa bir dildə zəif inkişaf etmişdir.

İngilis dilində leksik-qrammatik polisemiya və leksik-qrammatik variantlıq kifayət qədər geniş planlıdır. Nitq hissəsinə mənsubluğu əsas meyar götürməklə bu dildə olan leksik-qrammatik çoxmənalı sözlərin modellərini təyin etmək olar. İlkin araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində ən çox rast gəlinən leksik-qrammatik polisemiya modeli isim-feil modelidir. İngilis dilində nitq hissəsinin adının ixtisar variantı üzrə işarələmədən istifadə etsək, birinci modelin şərti işarəsi $N \leftrightarrow V$ olacaqdır.

$N \leftrightarrow V$ (isim-feil) modeli. İngilis dilində bu model yüksək tezlikli model olduğundan burada leksik-qrammatik çoxmənalı sözlərin sayı çoxdur. Məsələn, *accent, anger, bargain, call, damage, look, love, mark* və s.

$N \leftrightarrow A$ (isim-sifət) modeli. Bu model say tərkibi böyük olan ikinci model hesab edilir. Bu modelə daxil olan sözlər birinci

modellə müqayisədə nisbətən azdır. Məsələn, *adult, blond, cold, infinite, ritual, safe, vegetable* və s.

$N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ (isim-sifət-feil) modeli. Bu model də məhsuldar modeldir. Məsələn, *absract, air, advance, black, initial, invalid, green, blanket, peak, part, rival, roast*, və s.

$A \leftrightarrow Adv$ (sifət-zərf) modeli. Modeli bu sözlər təmsil edir. Məsələn, *brotherly, hourly, late, long, mean, motherly, new, nearby, real, precious, very* və s.

$A \leftrightarrow V$ (sifət-feil) modeli. Modeldə bir sıra sözlər qeydə alınır. Məsələn, *awake, bare, diffuse, elaborate, raw, reborn, secure, weary* və s.

$N \leftrightarrow A \leftrightarrow Adv$ (isim-sifət-zərf) modeli. Bu modeldə də xeyli polisemant qeydə alınır. Məsələn, *broad, high, last, left, real, remote, plain, west* və s.

$N \leftrightarrow A \leftrightarrow Adv \leftrightarrow V$ (isim-sifət-zərf-feil) modeli. Bu model də məhsuldar model hesab edilir. Məsələn, *back, deep, level, last, long, north, rough, right, sharp, square*, və s.

$Adv \leftrightarrow Prep$ (zərf-önlük) modeli. Modeli bu çoxmənalı sozlər təmsil edir. Məsələn, *along, alongside, around, below, within* və s.

$N \leftrightarrow Adv$ (isim-zərf) modeli. Bu modeldə də bir sıra sözlər qeydə alınır. Məsələn, *today, way, yesterday* və s.

$N \leftrightarrow V \leftrightarrow Int$ (isim-feil-nida) modeli. Bu model məhsuldar deyildir. Məsələn, *encore, hail, hush*, və s.

$N \leftrightarrow A \leftrightarrow Adv \leftrightarrow Prep$ (isim-sifət-zərf-önlük) modeli. Bu model də məhsuldar deyildir. Ona aid cəmi altı polisemant qeydə alınır: *above, inside, opposite, outside, over, past*.

$N \leftrightarrow A \leftrightarrow Adv \leftrightarrow Int$ (isim-sifət-zərf-nida) modeli. Bu model də məhsuladar deyil və üç söz qeydə alınır: *dear, soft, well*.

$N \leftrightarrow A \leftrightarrow Adv \leftrightarrow V \leftrightarrow Int$ (isim-sifət-zərf-feil-nida) modeli. Bu model üzrə iki çoxmənalı söz qeydə alınmışdır: *crack, steady*.

$N \leftrightarrow V \leftrightarrow Prep \leftrightarrow C$ (isim-feil-önlük-bağlayıcı) modeli. Bu modelə aid cəmi iki söz qeydə alınır: *save* və *while*.

Müxtəlif nitq hissələrinə aidiyyə görə lüğətlərdən seçilmiş nümunələr üzrə tərtib olunan bu modellər bütün mümkün variantları əhatə etməyə bilər. Lakin yeni modellərin aşkara çıxarılması ciddi araşdırmalar tələb etsə də, az nəticə verir. Bir çox modellərin aşkara

çıxarılması kontekst səviyyəsində təhlil tələb edir. Yeni modellərin axtarışı üçün əsas mənbə rolunu ingilis dilini milli korpusu oynaya bilər. Bu korpusun həcmi geniş olduğundan lüğətlərə daxil olmayan mənalara da orada qeydə alınır.

Tədqiqat göstərir ki, çoxmənalı sözlərin leksik-qrammatik növünə aid olan sözlərin müxtəlif modelləri həm nitq hissələrinin sayına, həm işlənmə tezliyinə, həm də yayılma dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Ayrı-ayrı dillər üçün belə modellər say və strukturca fərqli ola bilər.

III fəslin ikinci yarım fəslə ***“Polisemant modellərinin tezlik göstəricilərinə görə qruplarındakı leksemlərin linqvistik təhlili”*** adlanır. Burada bir sıra leksemlərin linqvistik təhlili aparılır. Polisemiya modelləri üçün qəbul edilən “yüksək tezlikli modellər” terminində isə daha çox qeydə alınan model yüksək tezlikli sayılır. Yəni burada “tezlik” termini mətndə işlənməni deyil, modelə daxil olan polisemantların sayını göstərir.

M.A.Sterninin hesablamalarına görə ingilis dilində leksik-qrammatik polisemiya modellərindən N-V (isim-feil) modeli ən geniş yayılmış modeldir. Müəllif ingilis dilində 5074 leksemin N-V (isim-feil) modeli üzrə polisemant olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Say tərkibi böyük olan ikinci model N-Adj (isim-sifət) modelidir. Bu modelə aid 2691 polisemant qeydə alınmışdır. M.A.Sternina bu modellərin semantemaya daxil olan leksemlərin sayının 1000-dən artıq olması meyarına görə yüksək tezlikli model olduğunu qeyd etmişdir.

Müəyyən modelə daxil olan leksik-qrammatik polisemant və ya çoxmənalı sözlərin məna saylarında da fərqlər vardır. Elə leksik-qrammatik çoxmənalı söz vardır ki, onun modelə daxil olan hər kateqoriya (nitq hissəsi) üzrə yalnız bir mənası olur. Bu cür polisemantlar monosemem leksemlər sayılır. Lüğətlər əsasında aparılan araşdırmalar əsasən N-Adj-V (isim-sifət-feil) modelində monosemem leksem yoxdur.

Araşdırmalar göstərir ki, az tezlikli modellər qrupuna N-Adj-Adv (isim-sifət-zərf), N-Adj-Adv-V (isim-sifət-zərf-feil), N-Adv (isim-zərf), N-Adv-V (isim-zərf-feil), Adv-Adj-v (zərf-sifət-feil), N-V-Int (isim-feil-nida), Adv-Prep (zərf-önlük) modelləri daxil olur.

Tezlikli modellər qrupuna Adj-V (sifət-feil), Adj-Adv (sifət-zərf), N-Adj-V (isim-sifət-feil) moelləri daxildir ki, onlardan ikisi ikikateqoriyalı, biri isə üç kateqoriyalıdır. Yüksək tezlikli modellər qrupuna isə N-V (isim-feil) və N-Adj (isim-sifət) modelləri daxildir.

Dissertasiyanın sonuncu III fəslinin **“Çoxkateqoriyalı polisemant modellərində leksemlərin semantik inkişafı”** adlanan üçüncü yarımfəslində polisemanların semantikasi öyrənilir.

Leksik-qrammatik polsemannt ikidən artıq nitq hissəsini təmsil etdikdə biz onu çoxkateqoriyalı adlandıracağıq. Mövcud lüğətlər üzrə aparılmış seçmələr üç, dörd, beş və altı kateqoriyalı polisemant leksemləri aşkara çıxarmağa imkan verir.

Tədqiqat prosesində iki leksemin (*out, down*) altıkateqoriyalı modelin əmələ gəlməsində iştirak etdiyi aydınlaşmışdır. Model N-Adj-Adv-V-Prep-Int(isim-sifət-zərf-feil-önlük-nida) quruluşundadır.

Beşkateqoriyalı model olaraq N-Adj-Adv-C-Int (isim-sifət-zərf-bağlayıcı-nida) qeydə alınır. Dördkateqoriyalı Adj-Adv-Prep-C (sifət-zərf-önlük-bağlayıcı), N-Adj-Adv-V (isim-sifət-zərf-feil), N-Adj-Adv-Pron (isim-sifət-zərf-əvəzlik), N-Adj-Prep-C (isim-sifət-önlük-bağlayıcı) modelləri lüğətlərdə işlənir. Üçkateqoriyalı modellərdən N-Adj-Adv (isim-sifət-zərf) və Adj-Adv-Prep (sifət-zərf-önlük) ən məhsuldar olanıdır.

İngilis dilində çoxmənalı sözlərin semantikasını, onların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırarkən izahlı lüğətdən istifadə etmək məqsədəuyğundur, çünki, bu lüğətlərdə sözün mənası açılır, izah olunur. İkidilli lüğətlərdə isə sözün ancaq qarşılığı və ya qısa izahı verilir. Sözün əsas, mərkəzi mənası söz təcrid edilmiş şəkildə götürüldükdə onun kontekstdəki mənasının təyininə çətinlik yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, çoxmənalı sözlər dilin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu və ya başqa mənanın ifadəsi üçün hər zaman yeni söz axtarılmır, həqiqi məna və məna incəliyi dildə mövcud olan xüsusi məna əldə edən söz vasitəsi ilə ifadə edilir. Bununla yanaşı, dildə sözlərin çoxmənalılığı fikir dolaşqlığı və anlaşılmaqlığı kimi hallar törətmir.

“Nəticə” hissəsində dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsilələrində irəli sürülən fikir və mülahizələr ümumiləşdirilmişdir.

1. Polisemiya əsas şərt mənalara çoxluğu və bu mənalara bir-biri ilə müxtəlif xətlər üzrə bağlılığıdır. Polisemantikliyi doğuran mənalara bir-birindən ayrıldığı kimi, onların əsasında əmələ gələn yeni mənalı sözlər də bir-birindən semantik cəhətdən fərqlənir. Çoxmənalı sözün məna variantları sözdaxili paradigma əmələ gətirir, biri-biri ilə semantik cəhətdən kəşisir.

2. Polisemiya hadisəsi komponent, kontent və müqayisəli təhlil metodları ilə araşdırıldıqda sözün birbaşa denotativ mənası, törəmə nominativ mənası, motivləşdirilmiş konnotativ mənası, eləcə də motivləşdirməni itirmiş və ya motivləşməmiş konnotativ mənalara aşkara çıxır. Söz ilkin denotativ mənasından motivləşmiş köçürmə mənasına doğru necə inkişaf etməsi semantik derivasiyanın ümumi mexanizmi aydınlaşdırır.

3. Polisemiya ilə omonimliyin zəruri və kafi şərtləri vardır. Sözlərin qrafik və fonetik cildinin eyniliyi həm çoxmənalılıq, həm də omonimliyin kafi şərtidir. Qrafik və fonetik cildi eyni olan sözün mənalara arasında əlaqənin yoxluğu omonimlik, əlaqənin mövcudluğu isə çoxmənalılıq üçün zəruri şərtidir.

4. Leksik polisemiya çoxmənalılığın birinci, leksik-qrammatik polisemiya isə ikinci səviyyəsidir. İki fərqli tipli leksik-qrammatik polisemiya vardır. Bunlardan birində həm sözün mənasında semantik dəyişmə baş verir, həm də söz kateqorial dəyişməyə məruz qalır. İkinci tip leksik-qrammatik polisemiya sözün semantikasi dəyişmir, qrammatik kateqoriyası isə dəyişir. Belə leksik-qrammatik polisemiya leksik-qrammatik variantlılıq adlandır.

5. Polisemiyanın üç tipi vardır: 1) radial polisemiya; 2) zəncirvari polisemiya; 3) radial-zəncirvari. Radial polisemiya bütün əlavə mənalara əsas məna ilə motivləşirsə, zəncirvari polisemiya sözün yeni mənası ona yaxın olan məna ilə motivləşir, kənar mənalara ümumi semantik komponentə malik olmaya bilir. Radial-zəncirvari polisemiya isə əvvəlki iki tipin kombinasiyasını özündə birləşdirir.

6. Polisemiya hadisəsi çərçivəsində çoxmənalı sözün mənalara arasındakı münasibətlər arasından metoforik və metonomik assosiasiyalar, eləcə də funksiyaya görə məna köçürmələri yer alır. Sözün mənasının tarixi inkişafı metaforik, metonimik və ya

funksional köçürmələr üzrə öyrəniləndə birgə mövcud olan mənalər arasındakı münasibətlərin xarakterinin açılması təmin olunur.

7. İngilis dilində leksik-qrammatik polisemiya kateqoriyalardan – isim 38 modeldə, sifət isə 33 modeldə iştirak edir. Zərf sememləri 34, feil 26, feili sifət 4, əvəzlilik 11, önlük 23, bağlayıcı 18, ədat 5, nida 14 modeldə qeydə alınır.

8. Bir leksemin özündə birləşdirdiyi sememlər çoxluğu semantema adlanır. Semantema həcminə görə fərqlənən leksemlər beş yere bölünür: 1) monosememli leksemlər (1 mənalı); 2) azsememli leksemlər (2-5 mənalı); 3) çoxsememli leksemlər (6-10 mənalı); 4) hipersememli leksemlər (11-20 mənalı); 5) superhipersememli leksemlər (20-dən çox mənalı).

9. Eyni səs tərkibinə və fonetik cildə malik olan sözlərin müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilməsinin mümkünlüyü modelləşdirmə meyarıdır. İngilis dilində ən çox rast gəlinən $N \leftrightarrow V$ (isim-feil) modelidir. Modellər həm nitq hissələrinin sayına, həm işlənmə tezliyinə, həm də yayılma dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Ayrı-ayrı dillər üçün belə modellər say və strukturca fərli ola bilər.

10. Hər bir konkret modelə aid olan leksemləri onlardakı sememlərin sayına görə yarımsınıflərə bölmək olar. Bu halda hər modelin daha beş fərqli qrupunu göstərmək mümkündür. 1) monosememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ (isim-sifət-feil) modeli; 2) azsememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ (isim-sifət-feil) modeli; 3) çoxsememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ (isim-sifət-feil) modeli; 4) hipersememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ (isim-sifət-feil) modeli; 5) meqasememli $N \leftrightarrow A \leftrightarrow V$ (isim-sifət-feil) modeli.

11. Modellərdə fərqli sayda nitq hissəsinin olması aşkara çıxdığından kateqoriyalar üzrə onların bölgüsü belədir:

- 1) ikikateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modellər
- 2) üçkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modellər
- 3) dördkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modellər
- 4) beşkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modellər
- 5) altıkateqoriyalı leksik-qrammatik polisemant modellər.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. İngilis dilində çoxmənalılıq // AMEA, Tədqiqlər, – Bakı, – 2016, № 3, – s. 112-116
2. Polisemiyanın əsas məsələləri // AMEA M.Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – Bakı, –2016, №11, – s. 194-198
3. Leksik mənanın polisemantikliyə doğru inkişafı // AMEA Naxçıvan bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Axtarışlar, – Bakı, – 2017, № 2, – s. 107-112
4. İngilis dilində polisemiyanın inkişaf xüsusiyyətləri // Bakı Biznes Universiteti, “İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə xarici dillərin tədrisinin səmərəli yolları” Beynəlxalq Elmi konfransı – Bakı, – 21 April, – 2017, – s. 106-108
5. Polysemy and the Development of New Meanings // – Gürcüstanın İlia Universiteti və Xəzər Universiteti, “Media və dünya” Beynəlxalq Konfransı, Tbilisi, – 28 oktyabr, – 2017, – s. 82-88
6. Polisemiya və omonimiya // BSU, Humanitar elmlərin aktual problemlərinin öyrənilməsi, – Bakı, – 2018, № 3, – s. 34-37
7. Radial, chain and mixed polysemy in polysemantic words in English // – Belorusiya, Minsk Dövlət Dilçilik Universiteti, “Вестник”, – 2018. № 4(95), – s. 88-94
8. Leksik-qrammatik polisemiyada modelləşdirilmə // ADU, Dil və Ədəbiyyat, – Bakı, – 2019. №2, – s. 95-100
9. Çoxmənalı sözlərin pragmatik xüsusiyyətləri // Elmi İş, “Hümanitar və ictimai elmlərin əsasları” I Respublika Elmi konfransı – Bakı, – 17 Aprel, 2020, – s. 72-74
10. Tədris prosesində çoxmənalılığın kommunikativlik məsələləri // ADU, “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Elmi konfransı, – Bakı, – 23 dekabr, – 2021, – s. 134-135

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 mart 2022-ci il tarixində saat 11:00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir (adu.edu.az).

Avtoreferat 24 fevral 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.02.2022.

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 36236 işarə

Tiraj: 100 nüsxə